

ВОЯГА ЕТМАГАН ЎСМИРЛАР ЖИНОЯТЧИЛИГИНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

¹Душанов Рустам Хужанович

Ўзбекистон Республикаси ИИВ

Академияси Хизмат психологияси ва касбий маданияти кафедраси
доценти

²Исаков Асирбек Бегилович

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси 3-ўқув курсининг
323-гуруҳ курсанти, сафдор

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7990821>

ARTICLE INFO

Received: 24th May 2023

Accepted: 30th May 2023

Online: 31th May 2023

KEY WORDS

ABSTRACT

Ўсмирлик ёши инсон шахси шаклланадиган давр ҳисобланади. Ушбу босқичда шахс ниҳоятда ўзгарувчан бўлиб, ўзини назорат қилиш етарли ривожланмаганлиги боис, юзага келадиган «ижтимоий турғунлик» туфайли жамиятга мослашув нуқсонлари ғайриижтимоий қилмишлар кўринишида нисбатан осон намоён бўлади, баъзан эса барқарор хулқ-атвор сифатида мустаҳкамланади, вақт ўтган сари тузалиши қийин бўлиб боради.

Президентимиз Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек: «Ёшлар, хусусан, ўсмирлар орасида безорилик, жиноятлар сони ортишига қандай омиллар сабаб бўляпти? Баъзи йигит-қизлар учун меҳр-оқибат, ахлоқ-одоб тушунчалари бутунлай бегона бўлиб бораётгани, уларда бефарқлик, масъулиятсизлик, меҳнат қилмасдан кун кўришга интилиш каби иллатлар пайдо бўлаётгани - аччиқ бўлса-да, ҳақиқат»¹.

Ўсмирларда биринчи жиний ҳаракатларини амалга оширгунларича дастлаб уйдан сўроқсиз чиқиб кетиш, уйга келмай қолиш, ота-она ва катталарнинг панду-насихатларига қулоқ солмаслик каби одатларга берилганликлари маълум бўлган. Ўсмирларда уйдан чиқиб кетиш одати кўпинча 14-15 ёш даврига тўғри келган².

Ўсмирлар томонидан содир этиладиган жиний хатти-ҳаракатларнинг ихтиёрий ёки бошқа таъсирлар асосида амалга оширилганлиги ўрганилганда ўсмирларнинг 56,48 фоизи жиний ҳаракатларни ўз ихтиёри билан содир этганлигини, 10,64 фоизи тенгқурлари таъсири натижасида, 8,24 фоизи катталарнинг таъсирида 4,39 фоизи яқин

¹ Қаранг: Мирзиёев Ш.М. Ватанимиз тавдир ва келажаги йўлида янада ҳамжиҳат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик. // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т.- «Ўзбекистон» 2017 йил. 486 бет.

² Қаранг: Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. Т., 2016 й. 71-бет

қариндошлари, 11,84 фоизи илгари судланган криминал хулкли кишилар таъсири натижасида содир этилганлиги кузатилган³.

Жиноий ҳаракатларни содир этиш нияти ўсмирларда муайян вазиятларнинг таъсири натижасида тўсатдан пайдо бўлиши кўзатилган. бунда ўсмирларнинг ёш хусусиятлари, қатъий ҳаётий установакаларнинг мавжуд эмаслиги, ахлоқий ва ҳуқуқий установакаларнинг шаклланмаганлиги сабаб бўлса. Ўсмирлик ёшига хос бўлган ҳиссий беқарорлик, кўзгалувчанлик, тез таъсирлан-увчанлик хусусиятлари ва юзага келган муаммоли вазиятларни тўғри баҳолай олиш қобилиятининг етишмаслиги, уйлаган ниятларини амалга ошириш ҳиссининг кучлилиги уларда ғайриқонуний ҳаракатларни амалга ошириш тўғрисидаги ниятларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Шу маънода ўсмир нима учун жиноятчи бўлиб қолганлигини англаб етиш учун энг аввало уни қуршаб олган ижтимоий муҳит, шарт-шароит ва унинг ўсмир шахсига қандай таъсир этганлигини таҳлил қилиш лозим бўлади: ички психологик сабаблар, салбий шахс сифатлари, яъни ноқонуний хулқ, қатъий ҳаётий мақсадларнинг мавжуд эмаслиги, ташқи салбий муҳит ва оилада тарбиянинг яхши эмаслиги, ўсмирда жиноятчилик хулқининг шаклланишига қулай имконият яратилади.

Ўсмирларда жиноятчилик хулқининг келиб чиқишига таъсир этувчи бир қатор ижтимоий-психологик омиллар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар:

- Ота-оналар ва педагогларнинг болалар ва ўсмирларнинг ёш ва индивидуал-психологик хусусиятларини ҳисобга олмасликлари ёки психологик саводсизлиги.
- Оилада ноахлоқий муносабатлар ва носоғлом психологик муҳитнинг мавжудлиги, оилавий низоларнинг кўплиги ва оилада болага нисбатан эътиборнинг пастлиги.
- Мақтаб жамоасининг, педагогларнинг ўсмирлар ўртасида юзага келган низоли, муаммоли вазиятларга барҳам беришда номақбул усулларни қўллашлари.
- Референт гуруҳларнинг болалар ва ўсмирларга салбий таъсир этиши.
- Ўсмирларнинг бўш вақтларини тартибсиз ва мазмунсиз ўтказишлари⁴.

Шу сабабли, ҳар бир ёш даврида ноахлоқий ёки жиноятчилик хулқи мотивлари ўзига хос тарзда бир-биридан фарқланишини ҳисобга олиш лозим бўлади.

Ўсмирларнинг жамиятга зид хулқ-атвор тушунчасини таҳлил қилар эканмиз, унинг қуйидаги кўринишларига алоҳида эътибор беришимиз керак:

- 1) жамоат тартиби ва ахлоқий талабларни бузиш (ноахлоқий хулқ-атвор);
- 2) турли хилдаги майда қонунбузарликлар (қонунга хилоф хатти-ҳаракат);
- 3) қонуний талабларни бузиш, жиноят содир этиш (жиноий хатти-ҳаракат) кабилардир.

Шу туфайли жамиятга зид хулқ-атворнинг барча турлари бир-бири билан узвий боғлиқлигини кузатиш мумкин. Шунинг учун ҳуқуқ-бузарликларнинг олдини олиш самарадорлигини ошириш, унга шароит яратаётган, жамиятга зиён етказаётган сабаблар билан курашни кучайтириш давр талабидир.

³ Қаранг: Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. Т., 2016 й. 163-бет

⁴ Қаранг: Алемаксин М.А. Психолого-педагогическое проблемы предупреждения педагогических педагогических запущенности и правонарушений несовершеннолетних. Воронеж. 2010. С. 94,

Ўсмир шахсини ҳуқуқбузар бўлиб шаклланиш йўлининг биринчи босқичи тарбиясининг оғирлигидадир. Тарбияси оғирликнинг ижтимоий илдизларини боланинг оиласидан ва уни ўраб турган муҳитда излаш лозим. Тарбияси оғир ўсмир ўз қилмишларни ташқи таъсир остида амалга оширади. Унинг хатти-ҳаракатлари ўзгариши муҳитга боғлиқ. Бу ерда ҳуқуқ-бузарликларнинг олдини олишнинг умумий субъектлари (ўқув муассасалари, маҳалла, кенг жамоатчилик) тарбиявий таъсирининг ўз вақтида бўлиши муҳим аҳамият касб этади.

Ўсмир шахслар нафақат дарс жараёнида, балки дарсдан ташқари вақтларда ҳам ота-оналарининг назорати ва тарбия таъсири остида бўлишлари керак. Таҳлил этилган натижалар шундан далолат берадики, қаерда педагогик жамоалар бундай жавобгарликни ўз зиммаларига олиб, ўқувчиларнинг бўш вақтларини тўғри ташкил этган бўлса, ўша ерда қонунбузарликлар жуда кам содир этилади.

Оила ҳамда ўқув-тарбия муассасаси назоратидан четда қолиш ёшларда жавобгарсизлик ва бебошлик ҳиссини юзага келтиради. Ўсмирлар ҳуқуқбузарликларини олдини олишнинг замонавий шароитида асосий диққат-эътибор улар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олувчи дастлабки профилактика масалаларига қаратилган бўлиши керак.

Ўсмир шахси билан амалга ошириладиган профилактик чоралар умумтарбиявий, жиноий ва қонуний чоралар таъсирини бирлаштирувчи омил ҳисобланади. Ўсмирлар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликларни олдини олишнинг бош мезони шахснинг ёшлигидан салбий ижтимоий таъсирларга берилмаслигини таъминлаш ва ундаги айрим девянт хулқ-атвор кўринишларини ўз вақтида тўғрилаб, келгусидаги содир этилиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишдан иборатдир.

Ҳозирги кунда ўсмирлар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарлик-ларнинг олдини олиш долзарб муаммолардан биридир. Чунки келажакнинг давомчилари айнан ўсиб келаётган ёш авлоддир, улар давлатнинг келажagini белгилайди. Ўсмир шахси томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун, аввало, уларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ва бартараф этиш мақсадга мувофиқдир. Буни амалга оширишда жойларда умумий ва яқка тартибдаги профилактика ишларидан унумли фойдаланиш ва ёшлар тарбиясига бевосита масъул шахслар ва ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликни яхши йўлга қўйиш лозимдир.

Ҳар бир профилактика инспекторини ўз ҳудудида вояга етмаганлар, яъни ўсмирларнинг сони, улар ҳақидаги маълумотларга эга бўлишлари учун фуқаролар ва ота-оналар билан ҳамкорликдаги ишларни яхши йўлга қўйганлари ижобий натижалар беради. Ўсмирлар ҳуқуқбузарликларининг олдини олишда профилактика инспекторлари тарбиянинг турли усул ва шакллардан фойдаланган ҳолда умумий ва яқка тартибдаги профилактик ишларни норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга биноан ва алоҳида режа асосида амалга оширишлари мақсадга мувофиқдир.

Умумий профилактикада оғзаки, кўргазмали ва оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш, шунингдек ўқув юрти жамоалари, ёшлар билан ишлашга масъул ташкилотлар билан ҳамкорлик яхши самара беради. Бу борада ички ишлар органлари ходимлари ташкилотлар билан ўзаро фикр ва маълумотлар алмашишлари, шунингдек

профилактик фаолиятни олиб боришда талаб ва эҳтиёжларни инобатга олишлари мақсадга мувофиқдир.

Вояга етмаган ўсмирлар орасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда яқка профилактик чоралар тарбияси оғир ва ҳуқуқбузарлик содир этишга мойил ўсмирлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатувчи ёши катта шахсларга ва вояга етмаган фарзандларининг тарбияси билан шуғулланмайдиган ота-оналар ҳамда уларнинг ўрнини босувчи шахсларга нисбатан олиб борилади. Уларга нисбатан вояга етмаганлар орасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўлимларида профилактик ҳисоб юритилади, профилактика инспекторлари эса улар ҳақидаги маълумотларни йиғди ва рўйхатга олади.

Назаримизда ўсмирлар томонидан содир этилаётган ҳуқуқ-бузарликларнинг олдини олиш ва унга қарши курашда биринчи навбатда оила ахлоқини қадриятларимизга мослаштиришдан бошлаш керак. Чунки, тадқиқотлардан маълум бўлишича, ишловчи оналар ўз фарзандлари тарбиясига жуда кам вақт сарфламоқда. Мамсалан, вояга етмаганлар ҳуқуқбузарлигининг 47% ота-онанинг салбий таъсири ёки бефарқлиги натижасида, 14,8 % оилада ҳамжиҳатликнинг йўқлигида ва 23,5 % катталарнинг лоқайдлиги туфайли содир этилиши кузатилган⁵.

Вояга етмаганлар ҳуқуқбузарлигининг олдини олиш муаммоси нафақат республикамизда, балки дунё миқёсида ҳам долзарб муаммо бўлиб турибди. Содир этилган қилмишнинг сабаб ва оқибатини, унинг вужудга келиш шарт-шароитларини, шахснинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлаш ҳуқуқбузарликларни тўғри квалификация қилиш учун муҳим аҳамият касб этади. Чиқарилган адолатли ҳукм айбдорни қайта тарбиялаш ва ижтимоий жиҳатдан тузалишида алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ўсмирлар томонидан содир этилаётган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда самарали усулларни қўллаш, яъни уларнинг бўш вақтларини унумли ўтказишларини таъминлаш, касбга ўргатиш, ўқув муассасаларига жойлаш-тириш, ҳунар ва билим эгаллашларини таъминлаш ишларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар жамоат ташкилотлари, мактаб, ўқув муассасалари ва бошқа давлат органлари билан ҳамкорликни тўғри ташкил этиш, профилактик чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ўсмирлар томонидан содир этиладиган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда қуйидаги сабаб ва шароитларни бартараф этишга эътибор қаратиш лозим:

- 1) ўсмирлар шахсининг шаклланишига салбий таъсир қилувчи сабабларни бартараф этиш;
- 2) ўсмирлар томонидан жиноят содир этилишига имкон берувчи сабаб ҳамда шарт-шароитларни бартараф этиш;
- 3) вояга етмаганлар жиноятчилиги рецидивлашининг олдини олиш.

Шу нуқтаи назардан, бугунги кунда республикамизда ёш авлодни тарбиялаш масаласига ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлаш соҳасидаги асосий вазифалардан бири сифатида алоҳида эътибор қаратилмоқда.

⁵Қаранг: Душанов Р.Х. Ҳуқуқбузар ва жабрланувчи шахс психологияси: Ўқув қўлланма. – Т., 2017. – 37-б.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 апрелдаги ПҚ-2896-сонли Қарорига мувофиқ жойларда «Ички ишлар органларининг таянч пунктлари» ташкил этилди. Таянч пунктларининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- ҳуқуқбузарликлар профилактикасини, айниқса вояга етмаганлар ва ёшлар ўртасида ташкил этиш, ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши сабабларини, уларга имкон берувчи шарт-шароитларни аниқлаш, ўрганиш ва бартараф этиш;
- жиноятларни аниқлаш, бартараф этиш ва фош этишда, тергов ва суддан яшириниб юрган шахсларни, шунингдек бедарак йўқолган фуқароларни қидиришда иштирок этиш;
- вояга етмаганлар ва ёшлар билан уларни Ватанга муҳаббат, ватанпарварлик, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялашга, ёш авлодни терроризм, диний экстремизм, зўравонлик ва шафқатсизлик ғояларидан ҳимоялашга йўналтирилган ишларни бевосита амалга ошириш;
- аҳоли билан унинг энг муҳим муаммоларини ҳал этиш ва ижтимоий кескинликни юмшатиш масалаларида тўғридан-тўғри очиқ мулоқотни йўлга қўйиш;
- ҳуқуқбузарликлардан жабрланганларнинг, ғайриижтимоий хулқ-атворга эга, ҳуқуқбузарлик содир этишга мойил, шунингдек ҳуқуқбузарлик содир этган шахсларнинг ижтимоий реабилитацияси ва мослашувини таъминлаш;

Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш масалалари бўйича ички ишлар органларининг бошқа бўлинмалари, давлат органлари, ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари билан ўзаро ҳамкорликни амалга ошириш. Шу маънода, вояга етмаганларга турли имтиёзлар яратиш, ёшларнинг келажакка бўлган ишончини кучайтиради ва қонунларга ҳурматини янада оширади. Бу борадаги ишларда профилактика инспекторларининг кўмагига суяниш мақсадга мувофиқдир.

References:

1. Мирзиёев Ш.М. Ватанимиз тавдири ва келажакдаги йўлида янада ҳамжиҳат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик. // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т.- «Ўзбекистон» 2017 йил. 486 бет.
2. Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. Т., 2016 й. 71-бет
3. Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. Т., 2016 й. 163-бет
4. Алемаксин М.А. Психолого-педагогическое проблемы предупреждения педагогических педагогических запущенности и правонарушений несовершеннолетних. Воронеж. 2010. С. 94.
5. Душанов Р.Х. Ҳуқуқбузар ва жабрланувчи шахс психологияси: Ўқув қўлланма. – Т., 2017. – 37-б.